

Szczechura, Tomasz

Ukaz o okupie pańszczyzny z dnia 16 maja 1861 r.

Przegląd Historyczny 40, 261-276

1949

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

TOMASZ SZCZUCHA

UKAZ O OKUPIE PAŃSZCZYZNY

Z DNIA 16 MAJA 1861 R.

Materiały, które posłużyły za podstawę do opracowania niniejszego szkicu, znajdowały się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w zespole akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych oraz w Archiwum Głównym w Warszawie w zespole akt Komisji Rządowej Sprawiedliwości. Zniszczenie obu tych archiwów po powstaniu warszawskim w r. 1944 spowodowało, że źródła te najprawdopodobniej już nie istnieją.

1. OGŁOSZENIE UKAZU I REAKCJA WSI

Ukaz o okupie pańszczyzny z dnia 16 maja 1861 r. stał się jednym z zasadniczych etapów kształtowania się stosunków rolnych w Królestwie Kongresowym. Opracowując go znajdował się Wielopolski niewątpliwie w położeniu przymusowym. Wytworzył je powszechny strajk chłopów w Królestwie, który wybuchł samorzutnie w początkach kwietnia 1861 r. i objął do 30% osad chłopskich, pozostających na pańszczyźnie. Sama jednak koncepcja okupu pańszczyzny nie była nowością, od okupu bowiem, tj. od prostego przeliczenia dni pańszczyźnianych na zapłatę pieniężną według ustalonych stawek przy jednoczesnym pozostawieniu bez zmian pozostałych obciążeń wsi wobec dworu, jak daniny i czynsiki, oraz innych powiązań gospodarstwa chłopskiego z folwarkiem, rozpoczynał Wielopolski czynszowanie własnych dóbr już od r. 1845. Okup, obliczany na podstawie wysokości robocizny, miał przygotować i ułatwić późniejsze rozdzielenie ról chłopskich i dworskich, likwidację serwitutów, załatwienie sprawy załóg, budynków, zasiewów, wreszcie wyliczenie wysokości czynszu stosownie do dochodowości ziemi. Wszystko to wymagało dłuższego czasu, natomiast wprowadzenie okupu pozwalało od razu pozbyć się nieznośnego dla chłopów przymusu robocizny.

Ogłoszenia ukazu dokonano uroczyście wzorem roku 1846. Do poszczególnych gmin rozjechali się urzędnicy władz centralnych i gubernialnych, którzy odczytywali zwołanym chłopom ukaz oraz przygotowane przez władze warszawskie przemówienie wyjaśniające treść i znaczenie reformy.

Ogół właścicieli folwarków przyjął ukaz spokojnie i nawet z zadowoleniem. Po marcowych zapowiedziach reform i po wiosennym strajku szlachta spodziewała się gorszego dla siebie rozwiązania kwestii rolnej, tymczasem ukaz utrzymywał pańszczyznę do jesieni, na ogół wysokie stawki okupu czyniły położenie dziedziców pomyślnym, wreszcie nakaz wypłacania okupu z góry zapewniał dworom skromny kapitał do przygotowania się do gospodarki bezpańszczyźnianej. Zapowiedź czynszowania nie była nowością, i krytykowano raczej szczegółowe postanowienia ukazu, które ziemianie woleliby mieć jeszcze dogodniejsze dla siebie.

Nie spełniły się natomiast nadzieje Wielopolskiego co do zmiany nastrojów na wsi. Już pierwsze raporty donosiły, że w niektórych miejscowościach, mimo nakazu, chłopci nie zebrawali się wcale, tu i ówdzie wyrażali się o ukazie nieprzychylnie i głośno dawali wyraz zawiedzionym nadziejom. W wielu też miejscowościach sołtysi odmówili podpisania (lub podznaczenia krzyżykami) protokółów ogłoszenia ukazu. Liczba takich wsi wahała się od 20 do 30%, przy czym sołtysi podawali różne powody, a z nich najczęstszy był nakaz gromady. Wszystko to świadczyło o nieufności chłopów do poczynań władz i o negatywnym stosunku do ukazu.

Ukaz rzeczywiście nie mógł zadowolić chłopów, gdyż zamiast oczekiwanego natychmiastowego uwolnienia z gospodarczej zależności od dworów przedłużał im przymus pracy do 1 października 1861 r. i zapowiadał stałe obciążenie pieniężne na rzecz dworu po tym terminie. Dlatego opadająca już fala strajkowa doznała nasilenia. W okresie od ogłoszenia ukazu w początku czerwca do końca września powstrzymało się od pańszczyzny ok. 10 tysięcy osadników, co stanowiło ok. 8% osad pańszczyźnianych, przy czym zdarzały się wypadki recydywy. Gdzieniedzie ponowienie strajku wiązało się z cofaniem przez dziedziców ulg przyobiecanych w okresie strajku kwietniowego i chęcią wykorzystania uprawnień płynących z ukazu o okupie.

Fala strajków ogarnęła powiaty siedlecki, łukowski, lubelski, radomski, opoczyński, rawski, włocławski, lipnowski, piotrkowski, warszawski, płocki, łomżyński, augustowski, kalwaryjski, mariampolski. Szczególnie groźne wydały się władzom rozruchy w Opolu (pow. lubelski), gdzie niepokoje trwały przez cały lipiec i objęły kilkanaście gromad wiejskich. Ruchy chłopskie w letnich miesiącach 1861 r. polegały podobnie jak poprzednio na biernym oporze przeciwko pełnieniu pańszczyzny, ale postulaty strajkujących dotyczyły nie tylko natychmiastowego wprowadzenia okupu, gdyż rozszerzały się na żądania zupełnego wyzwolenia od ciężarów na rzecz dworów.

Ponadto zaczęły się poruszenia wśród warstw uboższych, jak komornicy, ogrodnicy, zagrodnicy, kopiarze, oraz inni bezrolni i małorolni, posiadający mniej niż 3 morgi gruntu. I oni poczynali się burzyć, domagając się przyznania sobie opieki rządowej, praw do ziemi i zajmowanych domostw, przywrócenia gruntów odebranych dawniej przez folwark, a nawet obdzielenia ziemią folwarczną.

Przeciwno opornym władze stosowały nadal perswazje, egzekucję wojskową, areszty, oraz chłostę wobec czynniejszych chłopów. Upoważniono naczelników powiatowych do przesiedlania do innych gubernii osób oskarżonych o burzenie chłopów, a chociaż upadł pomysł wydania sądom nakazu, aby nie wydawały wyroków uwalniających w sprawach o burzenie chłopów, polecono jednak, aby uniewinnionych nie wypuszczać z więzienia.

2. WYKONANIE PRAWA O OKUPIE

Sam przez się ukaz nie stwarzał przemiany w stosunkach rolnych, lecz dozwalał na przechodzenie na okup, o ile takie żądanie zgłoszą chłopci. Przy wprowadzaniu go w życie należało wydać przepisy wykonawcze, jako też rozstrzygać różne wątpliwości i wypadki nieprzewidziane przez przepisy ukazu. Rada Administracyjna zatwierdziła opracowaną przez Komisję Rz. Sprawiedliwości według wskazań Wielopolskiego „Informację dla układających tabele prestacyjne“ oraz instrukcje dla władz sądowych i administracyjnych przy egzekwowaniu okupu drogą sądową i administracyjną.

Ukaz przewidywał, że chłopci do końca lipca winni zapowiedzieć dworowi zamiar przejścia na okup, aby dziedzic nie był zaskoczony zamianą robocizny na czynsze. W razie powstrzymania się chłopów od pełnienia robocizny przed terminem mieli oni płacić okup zwiększony o 50%. Powstawało pytanie, czy w tym wypadku należy ich zmuszać do pełnienia robocizny, co Wielopolski potwierdził. Przyznano prawo do przejścia na okup mieszkańcom odrabiającym pańszczyznę na mocy przywilejów, ustalono wysokość stawek pieniężnych za nieprzewidziane w ukazie formy robocizny oraz zasady obliczania okupu za robotę wymiarową.

W lecie trudno było się zorientować w jakim stopniu wieś skorzysta z prawa przechodzenia na okup. Pierwsze raporty informowały, że tam, gdzie pańszczyzna była niska, chłopci zapowiadali, że przechodzą na okup, a gdzie pańszczyzna wysoka i naleźność z tytułu okupu wielka, zamierzali pozostać przy pańszczyźnie. Wielu z chłopów zlekceważyło nakaz uprzedzenia dworu o zamiarze przejścia na okup i po 1 października ani nie wpłacali oni okupu, ani nie zgłaszali się do pracy. Dwory nie mogły przewidzieć, jaką robocizną pańszczyź-

niana będą rozporządzały po 1 października, a jakie sumy wpłyną im z tytułu okupu. Napięcie w stosunkach między dworem a wsią było tak wielkie, że po 1. X. właściciele przeważnie nie wykorzystywali uprawnień do ściągania okupu zwiększonego. Zdarzały się jednak i takie wypadki, że dziedzic skrył się przed chłopami zgłaszającymi się z wypowiedzeniem pańszczyzny (Radomskie), albo że dziedzice masowo domagali się wyegzekwowania okupu (Rawskie).

Napływające do Komisji Rz. Spraw Wewnętrznych sprawozdania naczelników powiatowych stwierdziły, że ogół chłopów porzucił pańszczyznę. W dobrach prywatnych na okup przeszło 126.358 osad, co stanowiło 94,5% uprawnionych do okupu, a przy pańszczyźnie pozostało tylko 7,371 osad, czyli 5,5%. (por. tabelę 1). Najwyższy procent przechodzących na okup wykazywała gubernia radomska, gdzie tylko jedna wioska, Świątniki, obowiązana do posług przy kościele w Sandomierzu, pozostała przy pańszczyźnie ze względów religijnych. W gub. warszawskiej porzuciło pańszczyznę 96,5%, z tego w pow. wieluńskim wszyscy. W gub. lubelskiej skorzystało z okupu 95,8%, z czego w powiatach hrubieszowskim i lipnowskim wybrało okup tylko po 44,3%, w mławskim 51,4%. W gub. augustowskiej przeszło na okup 95,4%, w tym wszyscy w pow. mariampolskim i sejneńskim. Najmniej osad przechodzących na okup było w gub. płockiej, bo tylko 67,2%. Nie znalazł się tu ani jeden powiat, gdzie by wszyscy porzucili pańszczyznę, a w pow. przasnyskim i lipnowskim wybrało okup tylko po 44,3%, w mławskim 51,4%. Warto także zaznaczyć, że w sąsiadujących z tą gubernią powiatach włocławskim i łomżyńskim przeszło na okup tylko 75,0 i 77,0%, można więc uogólnić, że okolice tamtejsze najmniej chętnie korzystały z uprawnień ukazu o okupie. Złożyły się na to różne powody, jak stan gospodarczy okolicy, stan rynku pracy, wysokość okupu.

Przytoczone tu liczby zmieniły się, gdy przy następnym terminie przejścia na okup, tj. 1 października 1862 r. część pozostających na pańszczyźnie zdecydowała się ją porzucić. Dalsze kolumny tabeli, wykazujące stan z końca r. 1863, włączają dane także z dóbr rządowych, w których pozostało przy pańszczyźnie ogółem zaledwo 87 osad w różnych powiatach gub. radomskiej. We wszystkich więc dobrach do końca r. 1863 przeszło na okup 133,352 osady, co stanowiło 96,1%, pozostało zaś przy pańszczyźnie 5,471, czyli 3,9%. Z tego w dobrach prywatnych i instytucjach na okupie znalazło się 126,369 osad, w dobrach rządowych 6,983 osady. Różnice w statystyce za lata 1861 i 1863 pochodzą stąd, że w latach 1861—1863 nastąpiło oczyszczanie jednych wsi, mógł zdarzyć się powrót niektórych wsi do pańszczyzny, co ukaz dopuszczał za zgodą dworu, oraz że władze

przywracały niektórym chłopom prawa do okupu. Należy też liczyć się z tym, że dane za rok 1861 zostały zaczerpnięte z akt Komisji Rz. Spraw Wewnętrznych, natomiast dane za r. 1863 z wydawnictwa Milutina pt.: Izsledowanija t. II.

Największe zmiany w okresie dwulecia zaszły w powiatach przasnyskim, gdzie procent okupników wzrósł z 44,3 do 69,9, w łomżyńskim z 77,0 do 88,4 i w włocławskim z 75,0 do 81,1%. Natomiast wobec uwzględnienia dóbr rządowych, a może i z innych przyczyn, ujawnili się pańszczyźniani w powiatach kieleckim, miechowskim i olkuskim, gdzie poprzednio ich nie wykazano.

Tabela 2 podaje nam procentowe zestawienie osad w zależności od rodzaju powinności, a więc osad na okupie, na pańszczyźnie oraz na czynszu i o powinnościach mieszanych, czynszowo-pańszczyźnianych (w tej ostatniej kategorii robocizna stanowiła zazwyczaj tylko dodatek do czynszu, dlatego została ona złączona z czynszowymi). Z tabeli tej widzimy, że osady czynszowe przeważały na północ-wschodzie kraju, więc w guberni płockiej i warszawskiej (70,7 i 66,4%), a gdzie indziej spadały poniżej 50% z wyjątkiem gubernii augustowskiej, gdyż tam w wyniku skupienia się dóbr rządowych i majoratów na czynszu było 74,7% chłopów, z tego jednak w dobrach prywatnych 33,1%. Osad pańszczyźnianych najwięcej było w gub. płockiej oraz w dwu powiatach gub. lubelskiej: siedleckim i radzyńskim (5,8 i 10,6%). Osady na okupie przeważały w guberniach lubelskiej i radomskiej (53,5 i 53,1%). Najmniej ich było w guberniach płockiej i warszawskiej (20,5 i 32,4%).

3. OBCIĄŻENIE OKUPEM

Najpierwsze wiadomości o wysokości okupu, a raczej skargi na nadmiernie wysokie jego stawki nadeszły do kancelarii wojskowej namiestnika. Już we wrześniu 1861 r. komunikowała ona, że w okręgu kaliskim chłopci uskarżają się na przeciążenie i że dziedzice przyznają, iż okup jest wysoki, ale obiecują sami go obniżyć. Poczynając od stycznia 1862 r. napływają zażądane przez Komisję Rz. Spraw Wewnętrznych wykazy obciążeń chłopów okupem sporządzane przez naczelników powiatowych na podstawie tabel prestacyjnych. Ujawniały one, że obciążenie jest bardzo nierównomierne i to nawet w poszczególnych wsiach. Wypadki nadmiernego okupu w pojedynczych osadach zanotowano w każdym niemal powiecie. Np. w pow. przasnyskim dochodził do 12 rb. z morgi, w piotrkowskim do 6,60 rb., w sieradzkim 30 osad musiało płacić z morgi gruntu średniej wartości od 7 do 12 rb., w olkuskim powyżej 5 rb. z lichej gleby, w radomskim niektórzy mieli płacić po 4 do 9 rb. z morgi.

Ułożone przez Komisję Rz. Spraw Wewnętrznych zestawienie (tab. 2) wskazuje, że okup wynosił przeciętnie po 1,52 rb. z morgi, a po doliczeniu wartości osepów i czynsików przeciętnie po 1,61 rb.; najwyższy okup był w gub. radomskiej (1,77 rb.), po niej szły gub. warszawska (1,69 rb.), płocka (1,42 rb.), lubelska (1,34 rb.) i augustowska (1,16 rb.). Powiaty o najwyższym okupie — to łęczycki (2,64 rb.), miechowski (2,60 rb.), koniński (2,32 rb.), sieradzki (2,07 rb.) i sandomierski (1,81 rb.). Pięć powiatów o najniższych przeciętnych stawkach okupu — to kaliski (0,74 rb.), mariampolski (0,83 rb.), sejneński (0,96 rb.), radzyński (1,08 rb.), łowicki (1,15 rb.). Wartość osepów i czynsików podwyższała ciężary wsi na rzecz folwarku przeciętnie o 9 kopiejek z morgi, przy czym najwyższe obciążenia z tego tytułu były w dwu połaciach kraju, mianowicie w powiatach kalwaryjskim, mariampolskim i sejneńskim (28,5 kop., 19,0 kop. i 19,5 kop.), oraz w powiatach siedleckim, łukowskim i radzyńskim (12, 13 i 15 kop.), wreszcie w niektórych odosobnionych powiatach, jak warszawskim (19,5 kop.), lipnowskim (27 kop.), olkuskim (14 kop.).

W ten sposób zaprojektowane przez Wielopolskiego a przez przedstawicieli ziemian na naradzie w pierwszych dniach maja 1861 r. uważane jeszcze za zbyt niskie stawki okupu okazały się w praktyce dwa i pół raza wyższe od przeciętnej wysokości czynszu w dobrach prywatnych. Właściwie przeciętna 1,52 lub 1,61 rb. z morgi obliczona została zarówno dla dóbr prywatnych jak i rządowych, w których obciążenia chłopów były niższe. Przeciętne stawki okupu wynosiły 245⁰/₁₀₀ czynszów płaconych przez chłopów w dobrach prywatnych, przy czym pamiętać musimy, że i czynsze ustanawiano przy przewadze gospodarczej dworu, aczkolwiek drogą dobrowolnych umów.

W gub. plockiej okup wynosił 224⁰/₁₀₀ czynszów, w lubelskiej 133⁰/₁₀₀, w radomskiej 130⁰/₁₀₀, w warszawskiej 149% i w augustowskiej 352%. W niektórych powiatach ciężary z tytułu okupu różniły się jeszcze bardziej od czynszów, np. w augustowskim okup stanowił 941⁰/₁₀₀ czynszów, w białskim 727%, w łęczyckim 467%. Powiaty, w których okup najbliższy był czynszowi, to kaliski (122⁰/₁₀₀), plocki (124⁰/₁₀₀), hrubieszowski (127%) i miechowski (128%). Jeszcze wyższe liczby otrzymamy, gdy zestawimy czynsze z okupem podwyższonym o wartość osepów i czynsików. W tym wypadku okup wynosił przeciętnie 260⁰/₁₀₀ opłacanych czynszów, w tym w gub. plockiej 234%, w radomskiej 238⁰/₁₀₀, w lubelskiej 250%, w warszawskiej 258⁰/₁₀₀ i w augustowskiej 399⁰/₁₀₀. W powiatach o najniższej różnicy między czynszami a okupem okup z dodatkami wynosił 128% czynszu w miechowskim, 132⁰/₁₀₀ w plockim, 133⁰/₁₀₀ w hrubieszowskim, 138%

w kaliskim, 152% w łowickim, przy czym miechowski, hrubieszowski i płocki były powiatami o najwyższych czynszach nie tylko w swoich guberniach, gdyż miechowski miał czynsze najwyższe w całym Królestwie, a hrubieszowski i płocki zajmowały pod tym względem trzecie i czwarte miejsce. Najwyższe obciążenia w porównaniu z czynszem wykazywały powiaty augustowski (963%), białski (860%), łęczycki (478%), koniński (406%) i sieradzki (371%), z tego jedynie w powiatach augustowskim tak wielka różnica między czynszem a okupem z dodatkowymi obciążeniami wynikała na skutek niskiej stopy czynszu.

Nic dziwnego, że taki stan nie mógł zadowolić chłopów. Nastroje ich malowały korespondencje nadchodzące do Roczników Gospodarstwa Krajowego i do innych pism oraz raporty władz. W Białskim w końcu września chłopci w całym powiecie „gromadnie podziękowali dworom za pańszczyznę, oświadczając, że rząd ma im grunta darować. Przy takim usposobieniu włościan trudno było żądać od nich okupu, lub wchodzić z nimi w układy o czynsz. Ułożywszy się o wysokość najmu za gotówkę i oświadczwszy im, że są w błędzie, aby grunta darmo dostać mieli, uzbrojeni w cierpliwość postanowiliśmy czekać“. „Włościanin ukaz okupu w ogóle przyjął z niechęcią, niedowierzaniem zdradzającym boleść jakichś zawiedzionych nadziei i żądań. We wszystkich prawie wsiach odmówienie podpisów było wyraźnym niechęci tej objawem. Deklaracji prawem na dnia 1 sierpnia przepisanej prawie nigdy nie złożyli“. (koresp. z Miechowskiego). Gubernator radomski Opperman donosił na podstawie raportu wójta gminy Grzmiącej w październiku 1861 r. że „włościanie dóbr tamecznych zaprzestawszy z dniem 1 października odrabiania pańszczyzny oświadczyli, że ani okupu postanowionego płacić ani też rzeczoney pańszczyzny robić nie będą, że wskutek tego i komornicy nie mający 3 mórg gruntu wymówili posłuszeństwo, — dalej że włościanie napadają na lasy i rzucają się na oficjalistów dworskich nie dopuszczających nadużycia, że nakoniec zaprzysięgli przed obrazem świętych zabić dziedziczkę i jej brata... oświadczając, iż dobra Grzmiąca nie są własnością dziedziczki, lecz im przez króla nadane“. Niewątpliwie, alarmy podobne były przesadzone, potwierdzały jednak one, że chłopci odnieśli się do prawa o okupie nieprzychylnie.

Wysoki okup ciążył na dalszych pertraktacjach o czynsze. Dwory były skłonne wykorzystać sytuację dla podwyższenia stawek przy pertraktacjach o czynszowanie dóbr. Potwierdza to również dobitnie porównanie wysokości czynszów nowoustanawianych. Wiadomości nadsyłane przez korespondentów pism podawały, że w dobrach Opole, pow. siedlecki, oczynszowano po 1 rb. 30,5 kop.

z morgi, w Węgrowskim czynszowano dobra Turna i Paplin po 97,5 kop. z morgi, a dobra Grochów po 90 kop. W Stanisławowskim zawarto kilka układów o czynszowanie po 1,05 do 1,35 br. wobec przeciętnej poprzednio ustanawianego czynszu po 78 kop., w powiecie siedleckim i w stanisławowskim 79,25 kop. Zestawienie wysokości czynszów w dobrach ostatnio czynszowanych ze stawkami dawniejszymi pozwala stwierdzić, że były one mniej więcej o dwie trzecie wyższe, co widać szczególnie w powiatach, w których czynszowano większe ilości gruntów, jak w warszawskim, włocławskim, rawskim. Podwyżka czynszu wynosiła w nich 127, 149 i 120%, a w poszczególnych dobrach była ona jeszcze wyższa. Jednocześnie nadchodziły do Roczników Gospod. Krajowego wieści o znacznym wzroście cen ziemi, co wiązało się nie tylko z poczuciem odprężenia w stosunkach rolnych, ale także z przekonaniem o wzroście ich rentowności.

4. EGZEKWOWANIE OKUPU

Uzyskane z okupu sumy miał dwór obracać na najem robotników rolnych. Powstawały pytania, czy znajdzie się dostateczna liczba osób wolnych i chętnych do pracy, jak kształtować się będzie cena wolnego najmu, czy wypłacalność okupników będzie dostateczna i zapewni fundusze dla opłacenia najmu. Okazało się, że w powiatach o najmniejszej liczbie korzystających z okupu stawki jego były przeciętnie niższe, natomiast powiaty o najwyższym procencie przechodzących na okup wykazywały najwyższe stawki okupu. Ta pozorna sprzeczność da się wytłumaczyć tym, że w jednych okolicach przechodzili na okup wszyscy, w innych obciążeni nadmiernym okupem pozostawali przy pańszczyźnie. To ostatnie zjawisko zachodziło w Płockim, gdzie rąk wolnych do pracy było wiele wobec znacznej liczby bezrolnych, gdzie zatem konkurencja na rynku pracy była wielka i zarobki robotników rolnych kształtowały się nisko. Zapewne chłopci o wyższym wymiarze pańszczyzny obawiali się, czy zdołają zebrać sumy dostateczne dla uiszczenia należności.

Pierwsze miesiące po przejściu na okup były dla chłopów najcięższe, gdyż obowiązani byli uiszczać okup z góry. Pracę można było najłatwiej znaleźć w okresie intensywnych robót rolnych, więc latem, tymczasem płatność dwu pierwszych rat przypadała jesienią i zimą, więc w sezonach o najmniejszym natężeniu pracy w rolnictwie. Chłopci pełniąc latem pańszczyznę nie mogli zgromadzić pieniędzy, toteż dwory w wielu wypadkach tolerowały opóźnienia oraz przyjmowały chłopów do pracy, zaliczając im zarobki na poczet okupu. Łatwiej było chłopom o zarobek w Radomskim wobec uprzemysłowienia kraju, w Lubelskim dzięki dobrej glebie i korzystnemu uposażeniu

ziemią, oba te czynniki oddziaływały w Kieleckim i po części w Warszawskim.

Z chwilą przejścia na okup decydującą sprawą w stosunkach między dworem a wsią staje się nie pełnienie robocizny, ale wpłacanie należności pieniężnych. Okup mogły egzekwować albo władze administracyjne, jak poprzednio robocizną i czynsze, albo też władze sądowe. Wybór egzekucji przysługiwał dziedzicowi. Akta Komisji Rz. Sprawiedliwości zawierają sprawozdania z egzekucji sądowej okupu, natomiast dane o egzekucji administracyjnej były znikome. Wszystkie te dane pośrednio tylko świadczą o wypłacalności chłopów, gdyż dotyczą tylko spraw wniesionych do sądów; nie wszystkie dwory czuwały nad terminowym uiszczaniem okupu, a rozliczenia z tytułu należności dworów i zarobków chłopów w folwarku trwały miesiącami; nie wszyscy dziedzice odwoływali się do egzekucji i czasami po kilka miesięcy wyczekiwali na wpłatę, rozkładali na raty, egzekwowali tylko niektórych dłużników, aby innych zastraszyć. Sama egzekucja składała się z paru etapów: wręczenie nakazów, zajęcie ruchomości, zlicytowanie. Jedni chłopów płacili po otrzymaniu nakazów, inni dopiero po zajęciu. W niektórych wypadkach po nakazach lub zajęciu ruchomości, dziedzic nie żądał dalszej egzekucji, z czego można by wnosić, że albo chłopów zapłacili należność, albo ugodzili się z dworem. Do licytacji dochodziło na ogół rzadko; zdarzało się, że majątek pozwanego nie przedstawiał żadnych wartościowych przedmiotów nadających się do zlicytowania, czasami licytację uniemożliwiał opór chłopów, którzy gromadnie przeszkadzali w dokonywaniu czynności sądowych lub w dostawieniu zajętych przedmiotów na miejsce licytacji.

Najpoważniejszy masowy ruch chłopów po wejściu w życie ukazu o okupie, to zaburzenia w powiecie hrubieszowskim od października do grudnia 1861 r. Ogół chłopów odmówił wychodzenia na pańszczyznę, płacenia okupu i pełnienia wszystkich innych powinności, jak podatki i szarwarki. Raporty stwierdzały tam 8574 osad nieposłusznych wobec 7020 osad pańszczyźnianych, z czego wynika, że udział w oporze brały i inne kategorie osad, zapewne czynszowi i osadnicy posiadający poniżej 3 mórg gruntu. Egzekwowanie i przywracanie porządku podjęły zrazu władze sądowe, jednak chłopów na egzekucję nie pozwolili; opór rozszerzał się i wynikły spory o treść tabel prestacyjnych. Wysłany z Warszawy płk. Starynkiewicz przeprowadził pacyfikację połączoną ze stosowaniem masowej chłosty. Grynwaser wymieniał opór chłopów w różnych okolicach, a korespondenci pism warszawskich również stwierdzili burzenie się chłopów i odmowę płacenia okupu. W Białym „już w listopadzie jedna po-

łowa włościan zapłacała dziedzicom okup za pańszczyznę, ale za to druga połowa, szczególnie nad Bugiem przy granicy gubernii grodzieńskiej, w okolicy miast Kodnia, Terespoła i Janowa, stawali się upartszymi i zawziętymi. W takim stanie rzeczy w miesiącu grudniu zażądaliśmy zajęcia sądowego, lecz i to wrażenia nie zrobiło, aż dopiero po zlicytowaniu ruchomości 41 włościanom kilkanaście wsi zapłaciło okup za pańszczyznę. Po 1 stycznia jeszcze kilkanaście majątków nie zapłaciło okupu, ale zdaje mi się, iż należność od nich czy sądownie, czy dobrowolnie najdalej po Nowym Roku ruskim uiszczoną zostanie". (Roczn. Gosp. Kraj.).

Także raporty nadchodzące do Komisji Rz. Spraw Wewnętrznych stwierdzały powszechny opór chłopów przy płaceniu okupu. Komisarz ekonomiczny Sierawski po objęździe powiatów kaliskiego, sieradzkiego, wieluńskiego i piotrkowskiego donosił, że chłopci tamtejsi robocizny nie odbywali, o uiszczaniu okupu nie myśleli i spodziewali się uzyskania gruntów darmo. Informacje te były potwierdzane przez raporty innych naczelników powiatowych, jak rawskiego z dn. 21. X. 1861 r., piotrkowskiego z dn. 31. XI. 1861 r., sieradzkiego z dn. 7. XII. 1861 r., warszawskiego z dn. 30. XII. 1861 r., mariampolskiego z dn. 12. I. 1862 r., wójta gminy Bukowa, pow. krasnostawskiego z dn. 28. XII. 1861 r., gubernatora radomskiego Oppermana i wielu innych. Nadchodziły też wiadomości o zajściach z powodu gromadnego oporu w Karnkowie, Pątnowie, Gosławicach, Jaczewie (Węgrowskie), meldowano o zaburzeniach w Boruchowcach, Więclawicach, Śmiłowicach (Włocławskie). Na czynne wystąpienia chłopów zwracali uwagę terenowi naczelnicy wojskowi, a protokół z posiedzenia Rady Administracyjnej z dn. 24. VI. 1862 r. stwierdza w samej jurysdykcji trybunału kieleckiego przeszło dwadzieścia kilka oporów udaremniających egzekucję. Wszystkie te dane świadczą o powszechnych starciach na tle ściągania okupu.

Pismem z dn. 28. VIII. 1861 r. Komisja Rz. Sprawiedliwości zleciła prezesom trybunałów cywilnych składanie kwartalnych sprawozdań ze stanu egzekucji okupu na drodze sądowej. Raporty te znajdowały się w archiwum prawie w komplecie, gdyż tylko za kwartał IV 1861 r. brakło liczby osad dla wyliczonych imiennie 5 wsi i 4 dóbr oraz całego okręgu biebzańskiego gub. augustowskiej oraz dla wyliczonych imiennie a egzekwowanych w całości w okręgu sądowym soleckim gub. radomskiej, a za I kwartał 1862 r. liczby osad dla wyliczonych imiennie 3 wsi z okręgu opoczyńskiego, gub. radomskiej.

Tabela 3 zawiera szczegółowe dane dotyczące egzekwowania okupu na drodze sądowej w poszczególnych guberniach, tab. 4 — ze-

stawienie tych danych. Liczby te wskazują, że na podstawie ukazu o okupie toczyło się na drodze sądowej od 1. X. 1861 r. do uwłaszczenia w 1864 r., ogółem 14.560 spraw o wpłacenie okupu. Ostatnie cztery kwartały, przypadające na okres powstania, należy pominąć w rozważaniach, wtedy bowiem normalne funkcjonowanie prawodawstwa zostało zakłócone, co zresztą widać z samej statystyki. Zresztą należy się liczyć z zahamowaniem normalnego toku czynności sądowych już w I kwartale 1863 r.

Za okres od 1. X. 1861 do 31. III. 1863 r. raporty wykazały 13.527 spraw, z których należałoby wyłączyć wypadki powtórnej egzekucji osad, gdyż niektóre wsie wymieniane są parokrotnie z tą samą lub inną liczbą egzekwowanych chłopów. Zestawienie powtarzających się nazw wsi pozwala ocenić liczbę takich osad na ok. 3.000. ale na ich miejsce należałoby dodać wyżej wymienione osady egzekwowane, a nie wykazane liczbowo, wreszcie pewną ilość osad, co do których wpłynęły do sądów wnioski o egzekucję, ale zostały przez sądy uchylone ze względów formalnych, o czym znajdujemy wzmianki w sprawozdaniach. Można przyjąć, że to uzupełnienie podwyższałoby liczbę osad egzekwowanych sądownie do 12.000. Wynikałoby z tego, że ok. 10% osad obowiązanych do uiszczania okupu nie spełniało swych zobowiązań.

Grynwasser wyraził przypuszczenie, że egzekucję sądową stosowano przez dwory chętniej niż administracyjną. Jest to prawdopodobne, ale brak na to danych. Wyżej zostały wymienione powiaty, w których stosowano egzekucję administracyjną. Można przypuszczać, że były wypadki, kiedy opór przeciwko płaceniu okupu przybierał szersze rozmiary i zaalarmowane zostały władze centralne, natomiast egzekucji przeprowadzanych przez władze powiatowe władzom wyższych instancji nie meldowano. W każdym bądź razie w aktach brakło wiadomości, aby do Komisji Rz. Spraw Wewnętrznych napływały dane statystyczne o egzekucji administracyjnej. Rozstrzygnąć tę sprawę mogłoby zbadanie akt urzędów powiatowych i gubernialnych.

Przykład powiatu hrubieszowskiego wskazuje, że egzekucja administracyjna była jednak stosowana na szeroką skalę. W powiecie tym sprawozdania podały 8.701 osad opornych, tj. więcej niż osad pańszczyźnianych, podlegających ukazowi o okupie, których zarejestrowano tylko 7.020. Jednak i z tej liczby część uiszczała okup na czas, a niektóre były egzekwowane sądownie. Bliższa analiza pozwala wysnuć przypuszczenie, że na tamtejszym terenie zapoczątkowano egzekucję sądową, ale uległy jej tylko 2 wioski, reszta stawiała opór. Wobec rozszerzania się nieposłuszeństwa wkroczyły władze admi-

nistracyjne i przeprowadziły pacyfikację, wskutek czego w aktach sądowych pominięto zgłoszenia z tego powiatu. Licząc najostrożniej należałoby przyjąć, że do wyżej ustalonej liczby 15.000 osad opornych należy doliczyć ok. 7.000 osad, a to podwyższy procent opornych okupników do 15.

Grynwasser wymienia jeszcze 13 dóbr, w których wydarzyły się wypadki oporu przeciwko płaceniu okupu. Nie wydaje się, aby poza tymi wyraźnymi wiadomościami o oporze egzekucje administracyjne były tak znikome. Dlatego też uważam liczbę 18 do 20% osad na okupie opierających się płaceniu należności w ciągu pierwszych sześciu kwartałów za zupełnie uzasadnioną.

Analiza tabeli 3 wykazuje, że maksimum spraw przypadło na pierwsze sześć miesięcy po wejściu w życie ukazu o okupie, bo przeszło trzy piąte ich ogólnej liczby. Antagonizm jednak trwał, zarzewie sporów i potem nie zniknęło i nieuchronnie doprowadzałyby do ponownego wybuchu, gdyby nadmiernej wysokości okup ściągany był bez zmian. Zagadnieniem trudnym, prawie niemożliwym do wyjaśnienia jest stopień wypłacalności chłopów po 22. I. 1863 r.

Początkowo chłopci trwali dłużej w oporze, i liczba spraw, w których dochodziło do zajęcia ruchomości, przewyższała liczbę wypadków, w których kończyło się na wydaniu nakazów, co wykazuje następujące zestawienie:

Kwartał i rok:	IV. 1861	I. 1862	II. 1862	III. 1862	IV. 1862
nie doszło do zajęcia	1.355	1.967	788	990	380
doszło do zajęcia	1.442	2.067	739	316	256
doszło do licytacji	21	214	21	25	8

Nasilenie spraw w I kw. 1862 r. należy tłumaczyć egzekwowaniem zaległości z poprzedniego kwartału. Najsilniejszy opór przejawiał się w guberniach lubelskiej i radomskiej, podobnie jak i w czasie ruchu strajkowego. Tu zresztą najwięcej pańszczyźnianych przeszło na okup, przy tym gub. radomska miała okup najwyższy, można by się zatem domyślać, że tu chłopci mieli najwięcej trudności z zbraniem kwot potrzebnych do uiszczenia okupu.

Uogólniając możemy powiedzieć, że Wielopolskiemu nie powiódł się zamiar pacyfikacji wsi. Prawodawstwo jego nie usunęło tarć między dworem a wsią i na dalszą metę groziło powikłaniami. Na razie jego system skutecznie egzekwował należności dworu od chłopów. Ustalając stawki margrabia nie wyzwolił się z troski przede wszystkim o interesy własnej klasy; ustanawiając wysoki okup wpływał na podwyższenie stopy czynszowej, a w perspektywie niesłoby to w razie dalszych aktów prawodawczych po myśli Wielopolskiego, nadmierne obciążenie wsi przy skupie czynszów.

Tabl. 1. Liczba osad na okupie.

Gubernia lub powiat	W dobrach prywatnych w r. 1861 z uprawnionych na okup				We wszystkich dobrach w r. 1863 z uprawnionych na okup			
	przeszło		nie przeszło		przeszło		nie przeszło	
	osad	%	osad	%	osad	%	osad	%
Królestwo Polskie	126 358	94,5	7 371	5,5	133 352	96,1	5 471	3,9
g. warszawska	29 790	96,5	1 093	3,5	30 407	96,5	1 093	3,5
warszawski	3 597	96,8	119	3,2	3 597	98,6	119	1,4
wieluński	5 335	100,0	—	—	5 576	100,0	—	—
włocławski	431	75,0	144	25,0	522	81,1	142	18,9
gostyniński	886	90,4	94	9,6	892	90,5	94	9,5
kaliski	1 002	97,5	27	2,5	1 002	97,4	27	2,6
koniński	2 087	96,1	81	3,9	2 169	96,4	81	3,6
łęczycki	1 571	97,2	45	2,8	1 571	97,2	45	2,8
łowicki	495	89,7	57	10,2	495	89,7	57	10,3
piotrkowski	6 858	98,6	101	1,4	6 940	98,5	103	1,5
rawski	1 900	93,8	115	6,2	1 987	94,6	115	5,4
sieradzki	4 098	96,4	153	3,6	4 126	96,4	153	3,6
stanisławowski	1 530	90,7	157	9,3	1 530	90,7	157	9,3
g. radomska	44 124	99,8	73	0,2	46 729	99,6	195	0,4
kielecki	4 604	100,0	—	—	5 282	98,9	60	1,1
miechowski	8 472	100,0	—	—	8 675	99,9	13	0,1
olkuski	7 514	100,0	—	—	7 523	99,5	38	0,5
opatowski	3 226	100,0	—	—	3 672	100,0	—	—
opoczyński	5 998	100,0	—	—	6 492	100,0	—	—
radomski	3 869	100,0	—	—	4 116	100,0	—	—
sandomierski	4 675	98,5	73	1,5	4 925	98,3	84	1,7
stopnicki	6 766	100,0	—	—	6 004	100,0	—	—
g. lubelska	41 695	95,8	1 849	4,2	42 672	95,8	1 849	4,2
białski	3 263	92,6	282	7,4	3 263	92,7	262	7,3
hrubieszowski	7 020	100,0	—	—	7 020	100,0	—	—
zamojski	4 171	98,6	61	1,4	4 171	98,6	61	1,4
krasnystawski	5 610	100,0	—	—	6 350	100,0	—	—
lubelski	9 363	99,8	15	0,2	9 577	99,8	15	0,2
łukowski	3 522	99,6	15	0,4	3 522	99,6	15	0,4
siedlecki	3 005	89,9	339	10,1	3 028	89,9	339	10,1
radzyński	5 741	83,2	1 157	16,8	5 741	83,2	1 157	16,8
g. płocka	4 157	67,2	2 028	32,8	4 677	69,9	2 017	30,1
płocki	462	84,2	87	15,8	462	84,2	87	15,8
pułtuski	1 083	94,2	67	5,8	1 129	94,9	67	5,6
przasnyski	488	44,3	614	55,7	1 427	69,9	614	30,1
mławski	705	51,4	667	48,6	705	51,4	667	48,6
ostrołęcki	490	89,7	56	10,3	527	92,1	45	7,9
lipnowski	427	44,3	537	55,7	427	44,3	537	55,7
g. augustowska	6 592	95,4	318	4,6	8 867	96,5	317	3,5
augustowski	1 062	97,9	23	2,1	1 256	98,2	23	1,8
kalwaryjski	851	98,5	13	1,5	864	98,5	13	1,5
łomżyński	943	77,0	281	23,0	2 148	88,4	281	11,6
mariampolski	2 677	100,0	—	—	3 512	100,0	—	—
sejneński	1 059	100,0	—	—	1 087	100,0	—	—

Źródła: dla danych z r. 1861 akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych,
vol. 17559, kk. 297—298 (Archiwum Główne Akt Dawnych);

dla danych z r. 1863 — Milutin „Izsledowanija...” t. II, cz. I.

Tabl. 2. a) Zestawienie procentowe osad według rodzaju powinności;
b) Wysokość okupu.

Gubernia i powiat	a)			b)				
	Spośród ogółu osad było w r. 1863 na			Powierzchnia osad na okupie	Ogółem z tych osad płaci się okupu	Płaci się z morgi		
	czynszu i mieższan.	okupie	pańszczyźnie			tylko okupu	okupu z osepami i czynszik.	samych osepów i czynszików
	%	%	%	mórg	rubli	kopiejek		
Królestwo Polskie	56,7	41,6	1,7	1 848 936	2 812 080	152	161	9
g. warszawska	66,4	32,4	1,2	431 834	728 397	169	175,75	6,75
warszawski	50,5	48,0	1,5	65 243	114 437	173	92,5	19,5
wieluński	55,7	44,3	—	64 718	116 825	180	186,5	6,5
włocławski	86,4	10,5	3,1	9 176	13 888	151	152	1
gostyniński	74,5	23,0	2,5	15 510	23 281	150	157	7
kaliski	85,0	14,6	0,4	31 823	23 658	74	83,66	9,66
koniński	74,9	24,2	0,9	18 003	41 816	232	236	4
łęczycki	77,1	22,2	0,7	15 419	40 778	264	266	2
łowicki	86,2	12,4	1,4	12 278	14 159	115	119	4
piotrkowski	57,9	41,6	0,6	82 136	138 416	169	173	4
rawski	69,5	28,8	1,7	43 712	63 603	149	151	2
sieradzki	55,1	43,3	1,6	43 396	89 894	207	214	7
stanisławowski	65,3	31,6	3,1	31 426	47 577	151	159,75	8,75
g. radomska	46,7	53,1	0,2	455 690	812 573	177	183,5	6,5
k'ielecki	44,4	55,0	0,6	52 449	87 533	167	169	2
miechowski	25,5	74,4	0,1	48 942	127 369	260	263	3
olkuski	55,4	44,4	0,2	66 757	113 106	169	183	14
opatowski	54,9	45,1	—	47 015	80 574	171	178	7
opoczyński	51,9	48,1	—	89 539	147 726	165	169	4
radomski	59,0	41,0	—	61 424	107 872	176	182	6
randomiński	34,5	64,4	1,1	36 930	66 867	181	181	—
stopnicki	42,2	57,8	—	52 634	81 521	155	159	4
g. lubelska	44,2	53,5	2,3	734 961	984 491	134	143,5	9,5
białski	40,3	55,3	4,4	65 831	117 255	178	187	9
hrubieszowski	12,3	87,7	—	112 977	152 538	135	141,5	6,5
zamojski	77,8	21,9	0,3	44 379	61 717	139	147	8
krasnystawski	22,4	77,6	—	93 708	112 340	120	126,66	6,66
lubelski	30,3	69,6	0,1	155 161	197 864	128	138	10
łukowski	55,6	44,2	0,2	45 929	77 614	169	182	13
radzyński	37,2	52,2	10,6	142 905	155 014	108	123	15
siedlecki	42,5	51,7	5,8	64 071	110 148	172	184	12
g. płocka	70,7	20,5	8,8	90 913	128 808	142	148,5	6,5
płocki	81,5	15,6	2,9	15 057	18 047	120	127	7
pułtuski	71,6	26,9	1,5	17 647	26 366	149	152,5	3,5
przasnyski	39,1	42,6	18,3	19 023	33 759	177	178,5	1,5
mławski	56,9	22,6	20,9	14 380	19 953	139	143,5	4,5
ostrołęcki	87,5	11,5	1,0	13 418	14 490	117	117	—
lipnowski	78,9	9,3	11,8	12 388	16 191	131	158	27
g. augustowska	74,7	24,4	0,9	136 435	157 759	116	130	14
augustowski	81,8	17,8	0,4	23 396	27 112	127	130	3
kalwaryjski	87,2	12,6	0,2	15 492	21 491	139	167,5	28,5
łomżyński	57,0	38,0	5,0	13 883	42 255	177	180	3
mariampolski	67,0	33,0	—	44 848	37 413	83	102	19
sejneński	82,1	17,9	—	30 816	29 489	96	111,66	15,66

Źródła: Milutin: Izsledowanija... tom II.

Tabl. 4. Zestawienie danych o sądowej egzekucji okupu.

Rok i kwartał	Po nakazach		Po zajęciu		Zlicytowano	Sprawy jeszcze w toku	Razem egzekwowano	Z osad egzekwowanych opór stawiało
	zapłacono	nie żądano egzekucji	zapłacono	nie żądano egzekucji				
	z o s a d							
1861 IV	941	414	1 442		21	821	3 639	76
1862 I	1 101	866	1 385	682	214	503	4 751	453
1862 II	727	61	628	111	21	314	1 862	
1862 III	909	181	175	141	25	307	1 738	94
1862 IV	198	182	136	120	8	358	1 002	65
1863 I		43	124			368	535	
1863 II		37		86		38	161	
1863 III			336				336	
1863 IV								
1864 I	20	339		9		138	506	
Razem	3 896	2 123	4 226	1 149	289	2 847	14 530	688
W tym do 31.III 1863 r. egzekwowano	3 876	1 747	3 890	1 054	289	2 671	13 527	688
Od 31.III.1863 r. do 1.III.1864 r. egzekwowano	20	376	336	95		176	1 003	

Z liczb powyższych niepełne dane są dla IV kwartału 1861 r. z gubernii augustowskiej i radomskiej oraz za kwartał I w r. 1862 z gubernii radomskiej.

Źródła: Akta Komisji Rz. Sprawiedliwości, vol. 447, t. IV—VII. (Archiwum Główne w Warszawie).

Uwaga: W tekście powoływano się na pracę H. Grynwassera pt.: Sprawa włościańska w Królestwie Kongresowym, 1861—1862. Sygnatury akt archiwalnych sprzed 1. IX. 1939 r.

mais bientôt elle s'imprégna des éléments d'une judicature moderne, uniforme et égale pour toutes les classes sociales. On introduisit des justices de paix, où toute affaire devait être d'abord soumise à un essai de conciliation avant d'être déférée au tribunal compétent. Les justices de paix, rappelant par leur composition l'ancienne juridiction polonaise, furent facilement adoptées par la société. Parmi les autres juridictions, ce furent les tribunaux de districts et les Cours d'Appel dans les villes départementales qui devinrent compétents pour toutes les classes sociales. Les Cours d'Appel furent organisées d'une façon particulièrement minutieuse; ce fut donc la direction de la justice qui s'en occupa spécialement, car ces Cours devaient servir de modèle pour l'organisation d'autres tribunaux subordonnés. Tous les décrets de la Commission du Gouvernement n'entrèrent pas en vigueur. Des causes multiples contribuèrent à un tel état de choses: une guerre non terminée, une situation politique à régler, les difficultés financières du Gouvernement Provisoire, l'inaccessibilité des terrains où les opérations militaires se poursuivaient, un manque de juristes qualifiés. Malgré toutes ces difficultés, la justice remplissait ses devoirs d'une façon tout à fait satisfaisante, depuis le mois de janvier jusqu'au mois de juillet 1807, et les expériences de cette courte période furent largement utilisées aux temps du Duché de Varsovie, constitué par le traité de Tilsit.

JAN DOBRZAŃSKI

L'ABBÉ PIERRE SCIEGIENNY PROFESSEUR A L'ÉCOLE D'OPOLE

Le séjour de l'abbé Sciegienny à Opole est peu connu. On sait en gros qu'il y avait fait son noviciat et qu'il avait été professeur à l'école locale. Pendant la révolution de 1830/31, il aurait prononcé des sermons patriotiques et soigné les blessés. En me basant sur les documents conservés dans les Archives de l'État à Lublin, je donne quelques détails sur Sciegienny comme professeur.

L'abbé Sciegienny exerça sa charge de professeur pendant 5 ans à partir de la fin de 1827. Pendant ce temps-là, il enseigna dans les différentes classes le latin, le polonais, l'histoire naturelle, la géographie, l'arithmétique, la physique et l'histoire de Pologne. L'abbé S. se distinguait parmi ses collègues comme un pédagogue très exigeant, méticuleux, qui se sentait responsable du niveau des connaissances de ses élèves. Il appréciait les efforts de ses élèves et y insistait volontiers. D'autre part, il relevait la paresse des individus et la négligence des devoirs, en même temps il combattait ces mauvais symptômes de la vie scolaire. Comme professeur, il insistait beaucoup sur la bonne connaissance de l'histoire de Pologne, de la langue maternelle et de l'arithmétique chez les élèves. Il quitta l'école en 1832, avant qu'elle fût étatisée.

TOMASZ SZCZUCHURA

L'OUKASE SUR LE RACHAT DE LA CORVÉE 1861

La suppression dans le Royaume de Pologne, au XIX-e siècle, de la dépendance économique des paysans envers leurs seigneurs a passé par plusieurs étapes. L'une d'elles eut lieu en 1861 — la proclamation d'un oukase du tsar au

sujet du rachat de la corvée, dont la préparation fut l'oeuvre du marquis Wielopolski.

La raison immédiate de la proclamation de cet oukase fut une grève qui sévit à partir du commencement d'avril 1861. Elle engloba plus de 25% des serfs du Royaume de Pologne. Wielopolski espérait que cette nouvelle loi lui permettrait de mâter la désobéissance des paysans, d'introduire des redevances en argent comptant à la place des corvées et de préparer ainsi un terrain favorable à la taxation permanente des villages. L'oukase autorisait les paysans corvéables à verser aux seigneurs des taux déterminés pour chaque jour de travail dont ils étaient redevables. Ceux qui voulaient profiter de l'autorisation devaient avertir leur seigneur selon les formes prescrites.

Les seigneurs acceptèrent l'oukase avec faveur, mais l'espoir d'obtenir la soumission des paysans ne fut pas réalisé. Il y eut de nouvelles émeutes, plusieurs paysans refusèrent d'accomplir les formalités requises et de verser leurs redevances. Plus encore, les paysans réclamèrent la suppression totale des charges et même l'allotissement des fermes à leur profit. Suivirent des émeutes d'autres catégories de paysans, de ceux qui ne possédaient pas de terre et de ceux qui n'étaient que de tout petits propriétaires, ne relevant pas de l'assistance du gouvernement et que l'oukase ne concernait pas.

Les rapports aux autorités centrales prouvent que parmi ceux qui avaient obtenu le droit de remplacer les corvées par des redevances, 94,5% négligèrent leurs corvées dès le octobre 1861. Par la suite leur nombre ne fit que grandir. C'est ainsi que, de fait, la corvée a disparu dans le Royaume de Pologne à partir du 1er octobre 1861. Les plus nombreux à se libérer furent les paysans du Sud-Ouest du Royaume, les moins nombreux — ceux des parties Nord, où, dans certains districts, plus de 50% continuèrent à fournir du travail. La situation était en rapport direct avec les progrès de l'économie agricole. Il apparut que les taux fixés étaient beaucoup trop élevés, en comparaison de ceux des fermages habituels dans les biens privés. Représentant presque deux fois et demie autant, ils constituaient une charge énorme pour la propriété paysanne et ne firent qu'approfondir la résistance des villages contre toute prestation au seigneur.

Après le 1 octobre 1861, cette résistance prit en masse la forme du refus de verser les redevances de rachat, chez d'autres catégories de paysans — de payer le prix du fermage, ainsi que d'accomplir leurs charges additionnelles et même de payer les impôts dus à l'État et de remplir leurs devoirs du „s z a r w a r k”¹⁾. Ce mouvement atteignit sa plus grande extension dans les districts méridionaux de la région de Lublin, les environs de Hrubieszów, en octobre 1861.

Les autorités brisèrent cette résistance à l'aide d'exécutions à main armée, où, à profusion, il fut fait usage du fouet. Les redevances pécuniaires furent exécutées par les autorités judiciaires qui opéraient souvent la saisie des meubles pour les mettre aux enchères. Cette forme de coercition, introduite par Wielopolski, eut ses effets, car elle causa la ruine économique des villages. Aussi, la résistance contre les redevances de rachat faiblit-elle dans le courant de 1862.

---

1) „Szarwark” — corvée pour les travaux d'utilité publique.

Les tables à la fin de l'article fournissent des données concernant le total des villages susceptibles du rachat, le montant de ce dernier, ainsi que le nombre des villages qui refusèrent d'obtempérer et furent, de ce fait, soumis à des exécutions judiciaires.

MARIA PAWLICOWA

J A A N E P O M U C E N J A N O W S K I (1803—1888)

Dans les collections de manuscrits de la Bibliothèque Jagellonienne, se trouvent des notices autobiographiques de Janowski comprenant la période de 1803—1854 et écrits par l'émigré octogénaire, invalide, demeurant dans un hospice de vétérans polonais à Juvissy près Paris. Avant sa mort, Janowski offrit à la Bibliothèque Jagellonienne, ses collections de 1.500 imprimés et manuscrits pouvant servir de matière à l'histoire de la Grande Emigration (1874—1875). Il prit contact avec le directeur Charles Estreicher qui lui suggéra l'idée de rédiger ses souvenirs et Estreicher écrit: „La postérité respectera ce qui nous est indifférent aujourd'hui“. „Cela sera-t-il possible?“ — demande à son tour Janowski, et il ajoute: „en tout cas il vaut mieux laisser peu que rien“. Pour ce don Janowski a été inscrit dans le livre des bienfaiteurs de la Bibliothèque.

La personne de Janowski mérite plus qu'un simple souvenir. Son père, paysan ne faisant pas corvée, était mieux situé que les autres, mais il payait la redevance en blé. Ayant un fils unique, les parents faisaient tout leur possible pour les études de Jean, néanmoins dès la seizième année de sa vie il se fait précepteur pour gagner son pain. Complètement plongé dans la lutte pour l'existence et absorbé par le travail intellectuel, il ne cherche pas à s'intéresser aux questions politiques et sociales. Il commença son étude de droit à l'Université des Jagellons à Cracovie et il l'a finie à Varsovie. Il a reçu une médaille d'or pour deux dissertations et en même temps l'autorisation de les publier. Licencié en droit, il obtint un poste dans la Commission des Finances, et il développait une activité publiciste comme bibliothécaire de la Société des Amis de la Science. Encouragé par Bandtke, il rêvait d'une carrière scientifique. C'était la période la plus favorable de sa vie. A cette époque, il s'efforçait de faire son doctorat et d'obtenir la chaire de professeur de droit polonais ou romain à l'Université de Varsovie. Après tant de peines dans sa lutte contre la misère et les adversités, ce fils de paysan, âgé de vingt et quelques années, voyait devant lui la possibilité de s'adonner au travail scientifique, et enfin acquérir le bien-être. Aint l'année 1830. Tout s'écroule d'un seul coup.

L'insurrection lui inspire de nouvelles idées en détruisant ses désirs personnels. C'est alors qu'il commence à comprendre la lutte pour la Pologne démocratique, pour la Pologne du peuple. De savant, il devient un homme d'action, un homme public et politique. Saisi de cette idée, il ne veut plus rester en Pologne sous le règne absolu du tsar Nicolas I, et il émigre en France, où il consacre le reste de sa vie aux affaires de la Pologne et à l'idée démocratique. Très instruit, il était aussi d'une grande culture et il avait une profonde connaissance des faits historiques. Il publiait beaucoup, il fréquentait toutes les séances des partis aux idées avancées, y prenait parole, discutait, observait les événements qui se déroulaient en Europe et s'intéressait aux relations parmi les émigrés. En publiant des articles dans les journaux libéraux, il réfutait